

LUDWIK HENRYK BOJANUS (1776–1827) „MAŻ PEŁEN TALENTU...” I PREKURSOR POLSKIEJ WETERYNARII

ARTYKUŁ PRZEDSTAWIA SYLWETKĘ JEDNEGO Z WYBITNYCH UCZONYCH-PRZYRODNIKÓW POCZĄTKU XIX W., PROFESORA UNIWERSYTETU WILEŃSKIEGO LUDWIKA HENRYKA BOJANUSA (1776–1827). BYŁ ON UTALENTOWANYM ANATOMEM, AUTOREM LICZNYCH PRAC NAUKOWYCH. POZOSTAJE TEŻ JEDNYM Z PREKURSORÓW POLSKIEJ NAUKI WETERYNARYJNEJ, ZAŁOŻYCIELEM PRAKTYCZNEJ SZKOŁY WETERYNARYJNEJ W WILNIE. BIOGRAFIĘ BOJANUSA OPRACOWAŁ JEGO UCZEŃ, ADAM FERDYNAND ADAMOWICZ. PRACA ZATYTUŁOWANA „O ŻYCIU I PISMACH LUDWIKA BOJANUSA” UKAZAŁA SIĘ W 1835 ROKU NA ŁAMACH „TYGODNIKA PETERSBURSKIEGO” (OFICJALNEGO ORGANU PRASOWEGO KRÓLESTWA POLSKIEGO).

Lubow Żwanko¹, Dmytro Kibkało², Jarosław Sobolewski³

¹ Centrum Muzealne, Państwowy Uniwersytet Biotechnologiczny w Charkowie, Ukraina

² Zakład Chorób Wewnętrznych i Diagnostyki Klinicznej Zwierząt Wydział Medycyny Weterynaryjnej

Państwowego Uniwersytetu Biotechnologicznego w Charkowie, Ukraina

³ Katedra Ochrony Zdrowia Publicznego i Dobrostanu Zwierząt Instytutu Medycyny Weterynaryjnej Wydziału Nauk Biologicznych i Weterynaryjnych Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu

166

Rok 2026 to 250. rocznica urodzin Ludwika Henryka Bojanusa, profesora i wykładowcy Uniwersytetu Wileńskiego, autora kilku odkryć i licznych prac naukowych, członka wielu towarzystw naukowych w Europie (1), utalentowanego artysty i człowieka o wysokich zasadach moralnych. Znajduje się on w gronie najwybitniejszych zoologów i anatomów swoich czasów i jest uważany za pioniera anatomii porównawczej. Większość studentów nauk przyrodniczych na całym świecie zna nazwisko tego uczonego dzięki „narządowi Bojanusa”. Jego liczne prace, zwłaszcza dotyczące żółwia błotnego oraz tura i żubra, przyniosły mu sławę wykraczającą poza ramy Uniwersytetu Wileńskiego (2).

Ludwik Bojanus, wielki uczoney „między Wschodem a Zachodem”, który wprowadził anatomie porównawczą do Europy Wschodniej (3), znany też jako prekursor polskiej weterynarii. Właśnie on stał się przy kolebce polskiej nauki i oświaty weterynaryjnej, został nauczycielem pierwszych polskich pro-

Portret profesora Uniwersytetu Wileńskiego Ludwika Bojanusa.

fesorów w tej dziedzinie oraz założycielem Praktycznej Szkoły Weterynaryjnej. Ludwik Henryk Bojanus, mając francusko-niemieckie pochodzenie, pracował na Uniwersytecie Wileńskim, z czego według profesora Jana Wilczyńskiego „mamy prawo uważać dorobek jego za przynależny kulturze polskiej” (4).

Celem niniejszego opracowania jest przybliżenie czytelnikom krótkiej sylwetki wybitnego uczonego, opartej na wspomnieniach jego ucznia profesora Adama Ferdynanda Adamowicza. Opublikowane one zostały w 1835 r. pod nazwą „O życiu i pismach Ludwika Bojanusa” na łamach warszawskiego „Tygodnika Petersburskiego: gazety rządowej Królestwa Polskiego” (5, 6, 7, 8). Jest to unikatowy materiał, napisany przez człowieka, który znał osobiście Ludwika Bojanusa. Dlatego autorzy udali się do rozległego cytowania źródła, przeważnie zachowując ówczesną ortografię języka polskiego.

Piśmiennictwo dotyczące Ludwika Bojanusa, jak podkreślił jeszcze Konrad Millak, jest obszerne (9). Jego nazwisko

ZRÓDŁO: BIBLIOTEKA UNIWERSYTECKA W WILNIE. SERCJA REPROSOWA CB, 113-29F. DOMENIA PUBLICZNA

Miejsce urodzenia Ludwika Bojanusa, Place du Marché-aux-Grains w Bouxwiller.

podówczas do hrabstwa Hanau-Lichtenberg” (5). Chociaż hrabstwo znajdowało się we Francji, jego związek ze Świętym Cesarstwem Rzymskim jeszcze bardziej się zacieśnił wraz ze zmianą dynastii i przybyciem landgrafów Hesji-Darmstadt na czele hrabstwa. W chwili narodzin Bojanus był zatem jednocześnie Francuzem, Hanauerem i Hesjaninem. Ten wielonarodowy status tłumaczy zarówno jego ostrożność wobec żądań wspólnotowych, jak i przywiązanie do wartości uniwersalnych (9). Jego matka, Marie Éléonore Magdalène Kromeyer, była córką zarządcy hrabstwa, a jego ojciec, Jean Jacques, piastował stanowisko głównego urzędnika izby leśnej. W rodzinie młodego Bojanusa panowała silna etyka pracy, zamiłowanie do wiedzy i odrzucenie dążeń doczesnych (2). Bojanus odebrał edukację średnią w gimnazjum w swoim rodzinnym mieście.

Ludwik Bojanus miał 13 lat, gdy w 1789 r. wybuchła rewolucja francuska i niepokoje wstrząsnęły Bouxwiller i okolicznymi hrabstwami. W 1790 r. landgraf, pozbawiony ziem alzackich, przeniósł swoją administrację do Darmstadt, a ojciec Bojanusa podejmował próbę pozostania w Alzacji. Jednak w czasie terrorku w 1793 r. zdecydował się na wygnanie z żoną i synem do Darmstadt. Okres rewolucyjny był traumatycznym doświadczeniem dla młodego człowieka, który przez całe życie miał niechęć do ideałów jakobińskich (3). Szczególny talent Ludwika do rysowania skłonił ojca do poświęcenia syna malarstwu, ale dzięki wsparciu księcia Weimaru udało się Ludwikowi podjąć studia medyczne na uniwersytecie w Jenie i w 1797 r. uzyskać tam doktorat (11).

Po powrocie w 1798 r. do Darmstadt w ciągu dwóch lat poświęcił siebie praktyce lekarskiej i został członkiem Zako- nu Lekarzy Landgraviate (2). Jeden z jego pacjentów, ówczesny minister Wielkiego Księstwa Heskiego, Borkhaus zamierzał założyć w Darmstacie wyższą szkołę weterynarii, a na jej kierownika mianować Ludwika Bojanusa. Dlatego Ludwik Bojanus w latach 1801-1803 odbył na koszt księstwa „wielką podróż” po najsłynniejszych szkołach weterynaryjnych we Francji, Anglii, Niemczech i Danii. Uczęszczał na wykłady i studio- wał w Paryżu, Alfort, Lyonie, Londynie, Hanowerze, Berlinie, Dreźnie, Wiedniu i Kopenhadze. W tamtych czasach edu- kacja weterynaryjna była jeszcze nowo- ścią, zatem Bojanus był jednym z pierw- szych, którzy zwiedzili instytucje, w których uprawiano tę naukę w Euro-

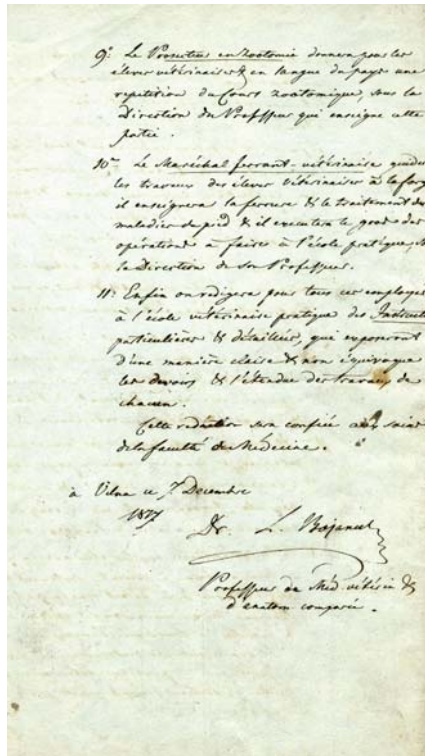
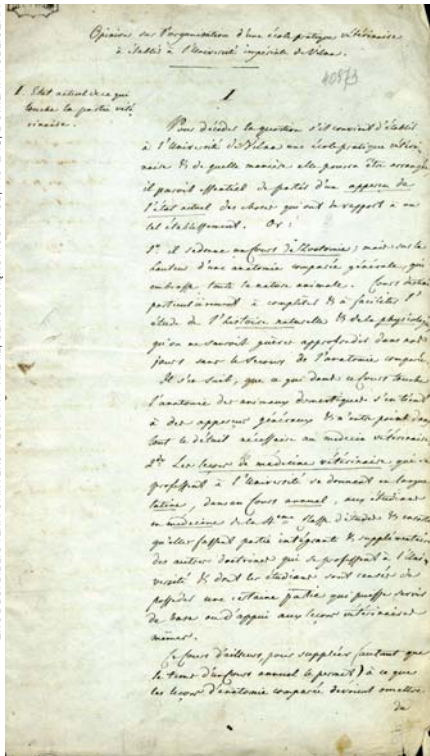

Uniwersytet Wileński, dziedziniec, wrzesień 2023 r.

zostało wymienione w licznych słownikach dotyczących nauk przyrodniczych i artykułach naukowych, ale dotychczas mamy kilka osobnych o nim publikacji. Jest to niewielka monografia Zygmunta Fedorowicza „Ludwik Henryk Bojanus” (1958), na 45 kartach której umieszczono życiorys uczonego oraz wymieniono 44 pozycje bibliograficzne (10). Na uwagę zasługuje francuskojęzyczne badanie „Louis Henri Bojanus, le savant de Vilnius, 1776-1827” (2015) Philippe Edela, przewodniczącego Koła Histo-

rycznego Alzacji i Litwy i Piotra Daszkiewiczza, historyka nauki, pracownika w Narodowym Muzeum Historii Naturalnej w Paryżu (2). Na kartach niewielkiej, ale bogato ilustrowanej broszury szczególną uwagę zwrócono na wczesny okres życia uczonego oraz jego osiągnięcia w dziedzinie anatomii.

Ludwik Henryk Bojanus urodził się 16 lipca 1776 r. w „Alzacji, w departamencie niższego Renu, w mieście Bischweiler (Bouxwiller. – aut.), w hrabstwie Hanau-Lichtenberg, należącym

Ludwik Bojanus, „Opinia w sprawie organizacji praktycznej szkoły weterynaryjnej na Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim”: Wilno, 17 lipca 1817 r.

pie. W ten sposób poznał on wielkich założycieli rodzącej się medycyny weterynaryjnej (2).

Podczas pobytu w Wiedniu zawarł on związek małżeński z Wilhelminą Roose, córką pastora kopenhaskiego, wierną otądzą towarzyszką życia i pomocnicą w pracach naukowych (2). W tych podróżach oglądał zakłady naukowe lekarskie i weterynaryjne, znacznie większe hodowle koni i owczarnie i ogłaszał prace, odkrywając m.in. żyłę Aranta w wątrobie płodu konia (12).

Gdy pod koniec 1803 roku powrócił do Darmstadt, zastał tam zupełnie nową sytuację. Śmierć ministra Borkhausa sprawiła, że zabrakło osoby, która mogłaby dalej zabiegać o utworzenie szkoły weterynaryjnej. W tym właśnie czasie na otwartym Cesarskim Uniwersytecie Wileńskim przewidziano założenie katedry „bydłęcego leczenia”, a więc ogłoszono konkurs na objęcie stanowiska jej kierownika. Z tego skorzystał Ludwik Bojanus. Z powodu niepokojów politycznych w ówczesnej Europie i konieczności uregulowania swoich spraw osobistych Bojanus, obrany profesorem 13 marca 1804 r., przybył do Wilna dopiero 20 maja 1806 r. i rozpoczął wykłady weterynarii oraz anatomii zwierząt domowych. W tym miejscu oddajmy głos Adamowi Adamowiczowi: „Zaraz potem Bojanus ułożył wstępny projekt obszernego wykładania weterynarii na r. r. 1807/1808

dla uczniów medycyny przez ciąg dwuletniego kursu, czemu jednak stanął na przeszkodzie kurs medycyny zrazu sześciolletni, na lat tylko pięć później rozłożony. (...) Po tych układach Bojanus oddał się zupełnie lekcjom, które rozpoczął czytaniem na posiedzeniu publicznym uniwersytetu 15 września 1806 r. rozprawy łacińskiej o doskonaleniu i nauce weterynarii. Wykładał tę naukę cztery razy na tydzień po półtorej godziny, rozbierając poszczególne wszystkie jej części, lecz nad częścią anatomiczną najdłużej się zastanawiając, same potrzebne ku temu preparaty sporządzał, i trafnym od ręki rysunkiem kredowym wybornie objaśniał. (...) Towarzystwo miejscowe lekarskie obrało go zaraz swoim członkiem (16 Paźdz. 1806) i znając jego talent rysunkowy, powierzyło mu układ swojej pieczęci mającej służyć za godło Towarzystwa i stosownej do wydawania patentów. O tymże czasie dał w ofercie dla uniwersytetu liczną swoją bibliotekę weterynarną (19 Paźdz. 1806), jakowyż dar z wdzięcznością został przyjęty” (5).

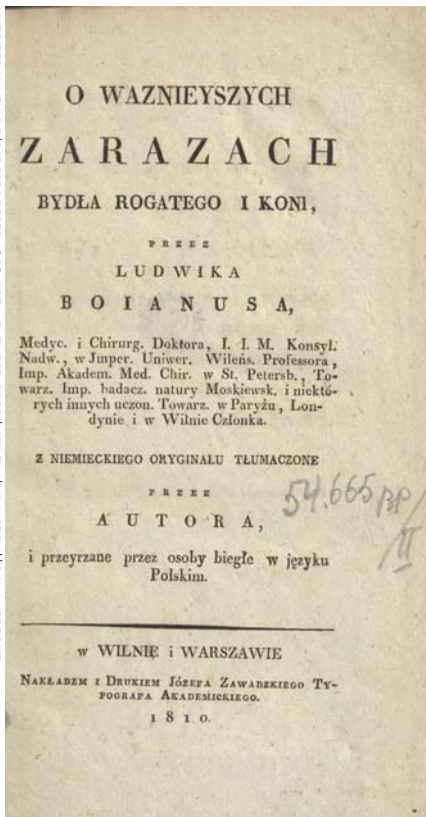
Na katedrze weterynarii Bojanus pracował 18 lat (1806-1824), wykłady anatomii porównawczej prowadził 8 lat (1815-1823). Od początku roku szkolnego 1815/16 wykładał na Wydziale Lekarskim „anatomię porównaną” (anatomie comparee). W latach 1815-1824 wykładał dwa przedmioty równolegle: weterynarię i anatomię porównawczą. Adam

Adamowicz wspominał: „Nowy ten przedmiot, 24 Paździer. tegoż roku Bojanus zagaił publicznie bardzo treściwym wstępem do anatomii porównawczej, w którym porównał narzędzia i czynności wszystkich klas i rodzajów istot organicznych, poczynając od roślin i postępując aż do człowieka, dla pokazania naturalnego związku i szczeblów przyrodzonych, prowadzących od najprostszej do coraz zawiśzej i doskonalszej budowy” (6).

Ludwik Bojanus był znakomitym prelegentem (13). Nie znając języka polskiego, wykłady prowadził po łacinie, a nie po niemiecku lub francusku. Robił to zarówno ze względu na troskę o ścisłość naukową i wierność tradycjom akademickim, jak i ze względu na różnorodność językową swoich studentów, którzy byli Polakami, Litwinami, Rosjanami i Rusinami (3) czyli Ukraińcami.

Ludwik Bojanus zabiegał o założeniu w Wilnie Instytutu Weterynaryjnego oraz szkoły dla felczerów weterynarii. Zamieścił dlatego nowatorską pracę na temat celów i organizacji szkół weterynaryjnych, opartą na doświadczeniu zdobytym podczas podróży po Europie (2). Niestety Instytutu Weterynaryjnego nie zdołał zorganizować z powodu braku sił profesorskich. Natomiast Szkoła Felczerów Weterynarii została uruchomiona w 1823 r., a wykładowcami w niej zostali dwaj uczniowie Bojanusa: Adam Ferdynand Adamowicz i Karol Justus Muyschel (12).

Wileńska Szkoła Weterynaryjna to pierwsza tego typu instytucja w Polsce. Nauka odbywała się w niej w języku polskim i była przeznaczona dla młodych hodowców bydła w regionie (2). Wielką zasługą Bojanusa jest staranie o wykształcenie młodych sił profesorskich. Adam Adamowicz pisał: „Od r. 1821 zajął się Bojanus kształceniem trzech młodych lekarzy na przyszłych profesorów zoologii, zootomii i weterynarii, przewodniczył im w dyssekcjach anatomicznych, przez lat kilka z niemi dni i nocy przebywał, doskonalać publicznie i prywatnie każdego z nich w swoim przedmiocie” (13). Jego uczniami i następcami byli: Adam Ferdynand Adamowicz (1802-1881) z Wilna, Justus Muyschel (1799-1843) z Rygi (15) i Fortunat Jurewicz (1801-1827) z guberni kijowskiej (14). Wszyscy trzej objęli z czasem stanowiska wykładowców i profesorów na Uniwersytecie Wileńskim oraz Wileńskiej Akademii Medyko-Chirurgicznej. W przeciwieństwie do swego nauczyciela wykładali po polsku, co zachęcało synów

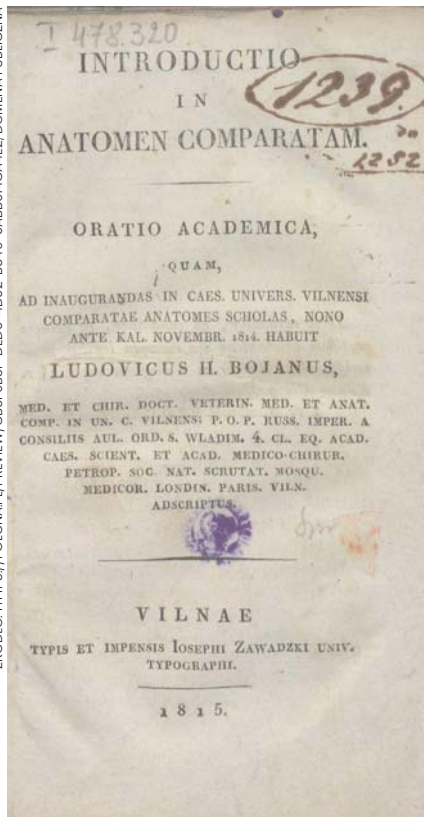

Ludwik Henryk Bojanus, O ważniejszych zarazach bydła rogatego i koni, Wilno: J. Zawadzki, 1810.

zubożałych rodów szlacheckich do podejmowania studiów weterynaryjnych (15).

Kiedy Napoleon I wkroczył do Wilna w czerwcu 1812 r., Bojanus wyjechał do Petersburga. Rewolucyjny i nacjonalistyczny zapał tamtych dni w Wilnie był dla niego zbyt podobny do tego, którego doświadczył już w Alzacji w latach 1789-1793 (3). Za swoją lojalność Bojanus został nagrodzony przez Aleksandra I: w 1816 r. otrzymał tytuł szlachecki, a w 1821 r. wysoki tytuł radcy stanu. Zawsze jednak był obiektywny w swoich działaniach i kierował się szlachetnymi zasadami moralnymi. W 1821 r. został mianowany przez władzę cesarskie członkiem komisji rządowej, która badała tajną działalność grupy działaczy studenckich – „filomatów”. Natomiast postępował tak, że ochronił swoich studentów i zadbał o to, by mogli ukończyć studia (3).

Szczytowym momentem jego kariery było przyjęcie w 1822 r. godności rektora Uniwersytetu Wileńskiego (15). Niestety nie przyjął tej propozycji. Zły stan zdrowia spowodował, że dwa lata później wrócił na stałe do Darmstadt. W 1822 r. zapadł na zdrowiu, wyjechał za granicę na roczny, a potem za bezterminowy

Ludwik Henryk Bojanus, Introductio in anatomem comparatam: oratio academica quam, ad inaugurandas in Caes. Univers. Vilmensi comparate Anatomes Scholas, nono ante kal. novembr. 1814 (Wprowadzenie do anatomii porównawczej: przemówienie akademickie wygłoszone do założycieli Szkoły Anatomii Porównawczej Uniwersytetu Wileńskiego, dziewiątej przed kal. listopadem 1814), Vilnae: J. Zawadzki, 1815.

urlop. W 1826 r. stracił ukochaną żonę. Od tego czasu „opuściła Bojanusa chęć do życia”, gaś w oczach i, mając zaledwie 51 lat życia, zmarł w Darmstademie 2 kwietnia 1827 r. (12).

Oddajmy głos Adamowi Adamowiczowi, żeby dowiedzieć się, jakim człowiekiem był Ludwik Bojanus: „Cechą wszystkich prac tego męża była ścisłość w szczegółowych badaniach i wewnętrzne przekonanie o stopniu pewności, z jaką wnioskować można o nauce przyrodzenia w ogólności, z pojedynczych taktów służących jej za podstawę. Wszystkie przedmioty nauk przyrodzonych przez Bojanusa wypracowane, równie najzawilsze jako też najprostsze, noszą na sobie piętno przyjemnego wykładu i żywości umysłu zgłębiającego przyrodzenie. Też same zalety towarzyszyły i ustnemu na lekcjach publicznych nauczaniu, a szczęśliwa łatwość wysło-

wienia i przyjemny organ czyniły je bardziej jeszcze dzielniemi. Była to prawdziwa rokosz słyszeć i widzieć Bojanusa, kiedy w pięknym amfiteatrze kreślił od ręki trafny dla uczniów rysunek, w tej chwili objaśniał go wyborną, potoczyłą łaciną, a w tych objaśnieniach zawsze rzucał śmiałe i płodne myśli. W sądzie o rzeczach naukowych bardzo był przenikliwy, rozważny, postępował z pewną metodą i krytyką, w zdaniach atoli swoich nie był uparty, jeśli go słusznie inaczej przekonały. Sprawdziło się to nieraz w kolegjalnym odbywaniu dawań przez Uniwersytet poleceń i w sporach o zagadnienia anatomiczne toczone. I tak, nieraz ustępował publicznie sławnemu Okenowi w trafnym porównawczem oznaczaniu kostek czaszki rybiej, chociaż się nie zgadzał z Blainvillem i Treviranusem względem czynności fizjologicznych i budowy muszel: ceniąc wysoce talent i zasługi Rudolphiego, nie chciał jednak przyjąć jego principium musculare, a raczej tkance komórkowej tworzenie się mięs przypisywał. Hold, jaki oddawał twórcy anatomii porównawczej, okazuje się z pism jego: wprawdzie niedostatek zoologicznych zbiorów, dalekość od miejsc w nieobfitujących i od krain nadmorskich, nie dawały Bojanusowi wnieść się do tak wielkich odkryć, jak Cuvier, który anatomiją porównawczą utworzywszy, potrafił ją jeszcze zastosować najszcześliwiej i najtrafniej do geologii, lecz za to niektóre swoje odkrycia zootomiczne Bojanus stosował bardziej do praw fizjologicznych, a pod tym względem więcej miał na celu prawa organizmów, aniżeli świata” (8).

O zdolnościach Bojanusa do rysowania i cechach charakteru Adamowicz odnotował następnie: „Szczęśliwe połączenie talentu rysowniczego ze znajomością anatomii ułatwiało mu badania, i dopomagało do zadziwiającej w opisach ścisłości. Rysunki jego anatomiczne owcy i zółwia, obraz szlachetnego konia w truchcie, portrety: jego własny, żony, przyjaciela długo w Brezylji zamieszkałego Langsdorfa, pozostaną dowodem jego pilnie kształconych malarskich zdolności. Bojanus był tkliwy, silnych uczuć, temperamentu żywego, urazy nie łatwo zapominający, ale prawy i otwarty; w przyjaźni stały, dla każdego uprzejmy. Cudzoziemiec, wszystkim uczonym krajowcom oddawał sprawiedliwość. Skromny w każdej okoliczności życia, unikał okazałości światowych, niezajęty sobą, względny na drugich i pamiętny na ubogich. Zatrudnienia całodzienne miał najściślej na godziny rozłożone i przez cały

rok jednostajnym trybem do późna w nocy pracował, na każdą lekcję głośno się gotował, sexta pilnie przerabiał, wszystkie cenniejsze pisma periodyczne skwapliwie czytywał, a w ciągu czytania dzieł naukowych miał zwyczaj robienia na samych dziełach notat, zawierających ostrą krytykę i głęboką znajomość przedmiotu. Uczęszczał na lekcje niektórych swoich kolegów, zwiedzał też i publiczne obywatelskie obrady. Zabaw wystawnych i błahych rozmów unikał, samotność nad towarzystwo prznosił, obowiązki swego stanu święcie spełniał, a w naukowych przedsięwzięciach ani zdrowia ani żadnych kosztów nie szczędził” (8).

Adamowicz opisał i cechy wyglądu Ludwika Bojanusa:

„Wzrostu był więcej niż miernego, budowy silnej chociaż szczupłej, włosów ciemnych, twarzy pociągłej i rumianej, nosa prostego, wydatnego, oczu wielkich, ciemnych i pełnych życia, wzroku łagodnego, ujęcia miłego i wesołego, przytem cały przyjemną i niewymuszoną powagą tchnący. Oprócz języków ojczystego i łacińskiego posiadał grecki, francuski, angielski, duński, włoski, rosyjski i polski; poświęcał się niekiedy dość szczęśliwie drobnej poezji, lubił i znał muzykę, konną jazdę i fechtę” (8).

Na zakończenie Adam Adamowicz cytował Bojanusa: „Na zawarcie tego krótkiego wspomnienia o pracach i zasługach Bojanusa, zda mi się że najlepiej użyję własnych słów jego o Piotrze Camperze i S. T. Soemmeringu wyrzeczonych „Vir benigna foecundi ac elegantis ingenii vena plenus et prout in anatomicis versatissimus, ita in arte pictoria mirum quiddam exercitatus: in arduis atque absconditis inde a fonte perscrutandis indefessus, studiosus magnorum documentorum et justus aestimator, novus tamen ubicunque et in perficien dis summis ingeniosissimus atque dexterrimus” (8). W tłumaczeniu na język polski przez Zygmunta Fedorowicza brzmi to następnie: „Mąż pełen talentu, odznaczający się płodnym i wytwornym umysłem, który zarówno był niezmiernie biegły w dziedzinie anatomii, jak i wykształcony w podziwu godny sposób w sztuce malarskiej; niezmordowany w dociekaniu do samego źródła spraw trudnych i ukrytych, pilny i sprawiedliwy w ocenianiu wielkich wzorów, a jednocześnie zawsze nowy i niezmiernie pomysłowy oraz zręczny w pisaniu dzieł naukowych, obejmujących szeroki zakres wiedzy” (10).

Podsumowując, Ludwik Bojanus był nie tylko wybitnym uczonym o wielkiej wrażliwości, ale przede wszystkim wi-

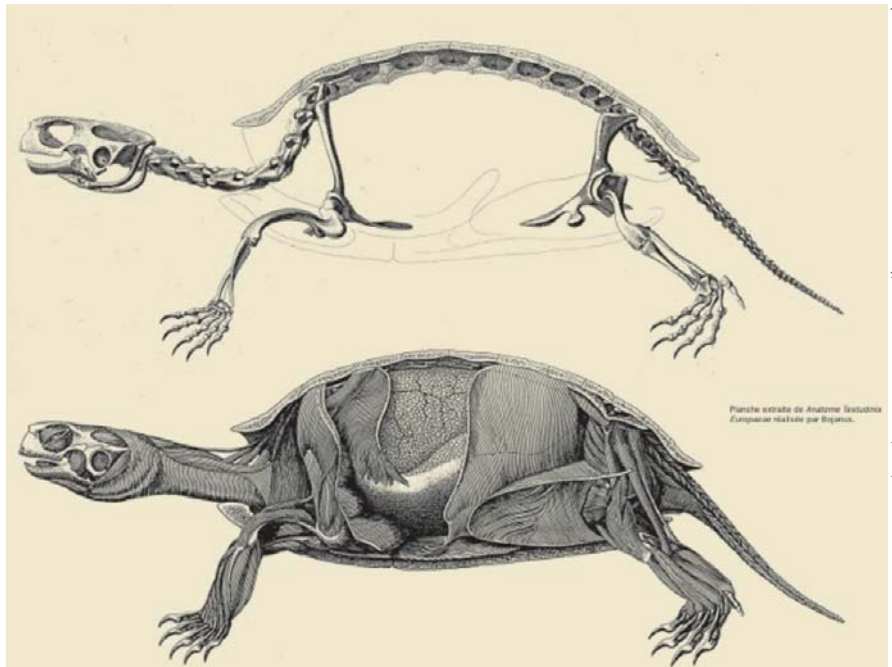

Planche extraite de Anatomie Testudinis Europaeae réalisée par Bojanus, Płytką wyekstrahowaną z Anatomie Testudinis Europaeae stworzone przez Bojanusa.

zjonerem wyprzedzającym swoją epokę. Jako jeden z pionierów nowoczesnej weterynarii w Polsce i całej Europie Wschodniej, w pełni zasługuje na godne upamiętnienie w roku swojego jubileuszu. ●

Piśmiennictwo

1. Sobolewski J., Zdun M.: Anatomist and co-founder of Polish veterinary education: Ludwik Henryk Bojanus (1776–1827), „Anatomia”, 2023, 2, 268.
2. Edel Ph., Daszkiewicz P.: Louis Henri Bojanus, le savant de Vilnius, 1776–1827 (Series Portraits Celebres d’Alsace 019), Strasbourg: Vent d’est, 2015, p. 7, 8, 24–26.
3. Edel Ph.: L. H. Bojanus (1776–1827), un grand scientifique entre Ouest et Est, 2002, <https://www.cahiers-lituanien.org/bojanus/>.
4. Wilczyński J.: Ludwik Henryk Bojanus, odbitek: Badacze życia, [W:] William Locy; autoryzowany przekł. z ang.; z dopełnieniami, przedm. i pod red. Jana Wilczyńskiego. Warszawa 1934, 3.
5. Adamowicz, A. F.: O życiu i pismach Ludwika Bojanusa, „Tygodnik Petersburski”, 1835, 80, 15 października, 462–464.
6. Adamowicz, A. F.: O życiu i pismach Ludwika Bojanusa, „Tygodnik Petersburski”, 1835, 81, 18 października, 469–470.
7. Adamowicz, A. F.: O życiu i pismach Ludwika Bojanusa, „Tygodnik Petersburski”, 1835, 82, 22 października, 477–478 s.
8. Adamowicz, A. F.: O życiu i pismach Ludwika Bojanusa, „Tygodnik Petersburski”, 1835, 83, 25 października, 483–484.
9. Millak K.: Słownik polskich lekarzy weterynaryjnych biograficzno-bibliograficzny 1394–1918. Państwowe Wydawnictwo Rolnicze i Leśne, Warszawa 1963, 20.
10. Fedorowicz Z.: Ludwik Henryk Bojanus. Wydawnictwo PAN, Warszawa 1958, 8, 13, 34.
11. Żwanko L., Kibkało D., Sobolewski J.: Przedstawiciele polskiej nauki weterynaryjnej na kartach „Leksykonu biograficzno-literackiego lekarzy weterynarii wszystkich czasów i krajów...” Georga Wilhelma Schradera (Stuttgart 1863), „Życie Weterynaryjne”, 2025, 9, 114.

Miedziopisowy portret L. H. Bojanusa autorstwa Friedricha Leonharda.

12. Rostański J.: Bojanus Ludwik Henryk, (W:) Polski Słownik Biograficzny, t. II, Warszawa-Kraków-Tódz-Poznań-Wilno-Zakopane, Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności 1936, 240.
13. Fedorowicz Z.: Ewolucjonizm na Uniwersytecie Wileńskim przed Darwinem. Wydawnictwo PAN, Warszawa 1960, 64, 67–68, 69–70.
14. Fortunat Jurewicz, https://pl.wikipedia.org/wiki/Fortunat_Jurewicz
15. Magowska A.: Kształtowanie się medycyny weterynaryjnej w Wilnie w świetle archiwaliów z pierwszej połowy XIX wieku, „Acta Medicorum Polonorum”, 2016, 6, 6, 8.

Lubow Żwanko, e-mail: zhvan2012@gmail.com